

Теорія і методологія історичної науки

УДК: 930.2(477)

Ф. Г. Турченко

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРІОПИСАННЯ: ПОДОЛАННЯ КРИЗИ?

У статті йдеться про кризу української історіографії, викликану відмовою від марксистської методології, яка продемонструвала свою теоретичну неспроможність, і відсутністю у сучасній світовій історіографії прийнятної для дослідників методології наукового пошуку. Аналізуються спроби подолання кризи, зокрема, на підставі системно-комунікативної теорії Н. Лумана.

Ключові слова: методологія, криза, позитивізм, постмодернізм, системно-комунікативна теорія Н. Лумана.

Неспроможність формаційної теорії Маркса. В сучасній історичній літературі багато пишуть про методологічну кризу, в якій опинилася пострадянська українська історіографія [див., напр.: 1-7]. В 2000 р. з цього приводу навіть була захищена кандидатська дисертація [8]. Криза стала справжньою драмою для вітчизняних дослідників минулого. Першим актом цієї драми була відмова від загальнообов'язкової для всіх істориків «марксистсько-ленінської теорії всесвітньо-історичного процесу», в основі якої було вчення про суспільно-економічні формації – поступальний розвиток людства, в ході якого воно послідовно переходило від первіснообщинного, до рабовласницького, феодального, капіталістичного і комуністичного суспільства. Це «вчення» було для радянських істориків жорстким канонам, відступ від якого не допускався. Завдання дослідника зводилося до підтвердження шляхом маніпулювання відомими і «вперше залученими до наукового обігу» джерелами офіційно затверджених теоретичних схем, зміст яких у загальних рисах був відомий ще зі школи. Комуś із дослідників і читачів ця «простота» не подобалася: інтуїтивно чи цілком усвідомлено, вивчаючи джерела, вони схилилися до висновків, що виходили за межі канонізованих схем. Інші залишалися їх переконаними прибічниками, адже тривале існування комуністичних режимів в СРСР та інших країнах було для них вирішальним аргументом (за відомим принципом: «практика – критерій істини») при підтвердженні науковості тих конкретно-історичних досліджень, які були виконані на базі марксистсько-ленінської формаційної теорії. Як тільки комуністичні режими у другій половині 1980-х рр. вступили в стадію розпаду і саме їх існування стало сприйматися як утопічний експеримент над людьми, «глухий кут історії», стала очевидною і абсурдність такого підходу. Розгорнулася його критика, яка продовжується до сьогоднішнього дня.

Зокрема, виявилось, що той набір теоретичних положень, який у сукупності називали марксистською теорією суспільно-економічних формацій, на практиці конкретно-історичних досліджень ніколи не був підтверджений. «Історики-марксисти, – зазначає сучасна російська дослідниця Г.Д. Алексєєва, – не створили жодного фундаментального дослідження, заснованого на вивченні якоїсь конкретної формації, що дозволило б перевірити чинність теорії, потенційні можливості, закладені в цій концепції... Через відсутність подібного роду досліджень суперечки про формації виливаються в схоластичні дебати, в тлумачення цитат» [9, с.77].

В українській історіографії відмова від марксистських методологічних засад відбувалася складніше, ніж в російській. Вона супроводжувалась ревізією ідеї особливої ролі в історії України російського народу і «дружби народів СРСР» взагалі. Ця ідея у свій час була штучно «вмонтована» в формаційну схему історії неросійських народів Радянського Союзу і розглядалася як їх органічна частина. На початку 1990-х рр. ця ідея була відкинута як політико-пропагандистське гасло, яке не має нічого спільного з наукою.

Таким чином, з розпадом СРСР і проголошенням незалежності України українська історіографія втратила свої методологічні орієнтири і не визначила нових, перетворившись в «корабель без компасу і вітрил». До цієї методологічної «драми» історики не були готові. Коли напередодні проголошення

незалежності в українському суспільстві виник запит на «нове бачення» власної історії, численна корпорація істориків України нічого не змогла запропонувати. Більшість з них не розуміла суті подій, що відбувалися під час «перебудови», і тому вичікувала, а невелика їх частина зайнялася описувати «білі плями минулого». На створення узагальнюючої історії України не були здатні ні ті, ні інші. Тож змушені були звернутися до істориків української діаспори. Відгукнувся громадянин Канади професор Орест Субтельний. Величезним накладом в декілька сотень тисяч екземплярів двома мовами – українською і російською – на поч. 90-х рр. (перший, україномовний тираж вийшов 1991 р.) була опублікована його книга «Україна. Історія». Через всю книгу проходили дві головні проблеми – бездержавність і модернізація. «...Саме на проблемах бездержавності і «некорінної» модернізації (модернізації, яка проходила під егідою неукраїнців. – Ф.Т.) сходяться, як у фокусі, і відблиски світлих і ясних днів України, і відблиски трагедій і пожеж...», – писав у вступі до своєї книги О. Субтельний [10, с.4]. Про це не можна було прочитати в радянських книжках про Україну. Автор опублікував 1988 р. свій текст англійською мовою як підручник для недільних шкіл українських канадців, а в перекладі в Україні його читали всі – від школярів до академіків.

Поки українські видавництва передруковували книгу О. Субтельного і повертали суспільству імена видатних вітчизняних діячів минулого, у тому числі й істориків XIX – поч. XX ст. – Д. Антоновича, М. Грушевського, О. Єфименко, М. Костомарова, Д. Яворницького та інших, у середовищі українських пострадянських істориків поглиблювалося розмежування, яке почалося ще в умовах «перебудови».

Частина дослідників від пошуків зручних цитат класиків марксизму (за висловлюванням Я. Грицака – «ідеологічних милиць» [11, с.61]) звернулася до вивчення досвіду немарксистської зарубіжної історіографії та історіософії, сподіваючись знайти там нові теоретико-методологічні засади історичних досліджень. Це було нове явище в українській історіографії. Якщо раніше радянські історики згадували про теорії та конкретно-історичні дослідження зарубіжних учених, то переважно під рубрикою «критика буржуазних фальсифікацій». Тепер в них стали шукати конструктивне начало.

«Назад в ...майбутнє». Але в новітніх проблемах методології історичних досліджень після проголошення незалежності в Україні предметно розбиралася лише невелика група спеціалістів, переважно молодих, які знали іноземні мови, встигли побувати за кордоном і там ознайомитися з новітньою літературою. Переважна більшість професійних істориків – кандидатів і докторів наук – була дуже далекою від новітніх віянь в історичній науці. А втім, це було загальносвітове, а не суто українське явище. У доповіді на Міжнародній науковій конференції у Львові «Виклики сучасної історіографії: світовий і український контекст» (листопад 2001 р.) Я. Грицак для характеристики стану сучасної української історіографії звернувся до запропонованого Джофом Ілі образом поїзда, «два кінці якого заповнені відповідно відносно малою групою прихильників цілком радикальної епістемології та більшою групою істориків, загалом обізнаних у тому, що відбувається довкола їхньої дисципліни, проте не надто зацікавлених у найостанніших теоріях і, по суті, не без бажання щоб ті теорії якнайшвидше позникали. А найчисленніша група істориків сидить у вагонах посередині; вони приєдналися до потягу почасти задля поїздки, почасти задля цікавості, куди він прийде, але ці історики зовсім не впевнені, чи надовго затримаються у місці призначення». Грицак вважає, що «багато в чому цей образ може бути застосований і до української історіографії» [11, с.62]. Це було сказано 2001 р., але за останнє десятиліття ситуація мало змінилася. Тільки невелика частина наших дослідників проявляє готовність і здатність сприймати західний досвід. Більшість не бачить у цьому ніякої необхідності. Вони зосередили увагу на невивчених українською історією проблемах, які в роки комуністичного правління заборонялися і дослідження яких, здавалося, було можливе методами класичної науки: національно-визвольний рух, українське державотворення, українська культура, Україна в європейському контексті, злочини комуністичного тоталітаризму в Україні, історія регіонів України і т.ін. Поле для таких досліджень було надзвичайно широке і багато істориків, не переймаючись новими теоріями, працюючи традиційними способами, написали цілком добротні роботи.

Як і їх попередники з позаминулого століття, вони прагнуть залучити до наукового обігу якомога більше історичних джерел, які сприймалися ними як «позитивно» проявлені «сліди» минулого, своєрідні «атоми» тодішньої історичної реальності. Через встановлення достовірності джерел, їх внутрішню і зовнішню критику й об'єднання в цілісну картину окремих фактів ці дослідники бачать шлях до реконструкції історичного процесу. Вони щиро вірять, що в такий спосіб можуть встановити, що ж було в історії України «насправді».

Марксистська теорія при цьому відкидається. Але без теорії справа не обходиться. Великої популярності набула запропонована ще на початку XX ст. М. Грушевським концепція національної історії, у якій у минулому України декілька разів циклічно повторювалося епохи національного поневолення і національного відродження. Ця схема, яка ґрунтується на канонах позитивістської філософії XIX ст., зазнала цілком справедливої критики з боку деяких сучасних істориків як застаріла, але більшість сучасних дослідників вона цілком задовольняє. Навіть більше: у поверненні до цієї схеми (у її дещо модернізованому вигляді – доведенні опису подій до сьогодення) вбачається

подолання кризи, адже її суть вбачається в засиллі в науці марксистської теорії історичного процесу, і не більше.

Без сумніву, збирання і оприлюднення усього доступного на сьогодні матеріалу про ті сторінки минулого України, які замовчувалися чи спотворювалися радянською історіографією, має велике значення, бо закриває так звані «білі плями історії» – те, про що багато наших людей ще навіть не чули. Окрім усього іншого, це важливий фактор формування історичної пам'яті. На Заході ця робота істориками вже давно виконана, а у нас вона все ще далека від завершення і відбувається в умовах політичної боротьби. В цих умовах суспільству нерідко пропонують гучні сенсації про минуле, а не прискіпливий його аналіз й обґрунтовані висновки. А це, у свою чергу, свідчить про зниження вимог до методологічної якості таких досліджень. У авторів немає особливого стимулу працювати над подоланням методологічних і філософських труднощів пізнання минулого, зокрема, над проблемами історичного синтезу, об'єктивності дослідження історії і всього того, над чим «б'ється» сучасна наука. Значно простіше працювати по давно засвоєному принципу: вибрати у відповідності з власними уподобаннями нове «єдино вірне» вчення – теоретичну, політичну, філософську чи етичну концепцію, і у відповідності з її канонами трактувати факти. Але ж у цьому випадку, ще до завершення дослідження, у різних авторів запрограмоване різне, часто навіть протилежне за змістом тлумачення одних і тих же історичних явищ і подій. Варто лише згадати трактування історії України прибічниками теорії «руського мира» чи у розтиражованій десятками тисяч екземплярів книзі Олесе Бузини «Тайная история Украины-Руси» [12]. Звичайно, про науку тут не йдеться.

А у чому ж полягають ці труднощі наукового пізнання історії і чому автори не хочуть їх долати?

Особливості наукового світосприймання в ХХ ст., зокрема розповсюдження філософії неокантіанства й герменевтики з їх акцентуванням уваги на суб'єктивному началі, не розв'язавши старих глибинних труднощів історичного пізнання, висвітили нові. Стала очевидною проблема «зв'язування» численних історичних фактів у певну цілісність і виявлення на цій основі взаємопов'язаних процесів в історії. Труднощі кореняться в самій природі історичних фактів і джерел, їх суб'єкт-об'єктній дихотомії – наявності в них двох аспектів, – об'єктивного й суб'єктивного. Так, кожне джерело, окрім «об'єктивності» власного існування, має свого творця – «суб'єкта», наділеного волею, характером, поглядами тощо. Ця обставина не дозволяє логічно зв'язувати їх так, щоб описувати історію як єдиний, когерентний (внутрішньо-зв'язаний) процес. З одного боку, виявилось неможливим очистити історичні джерела від суб'єктивістських нашарувань, з іншого – недоступною для дослідника залишається й сама свідомість (суб'єктивність) людей минулого, включаючи свідомість авторів джерел. Спроби їхнього зв'язування чи то на одному боці вказаної дихотомії, чи на іншому завжди виглядали половинчастими, непереконливими, спотвореними, не кажучи вже про штучність застосування «принципу додатковості»: «з одного боку – так, а з іншого – не так» [13, с.82-93]. Проблема суб'єкт-об'єктної дихотомії факту історичної дійсності чи факту історичного джерела є однією з найскладніших з погляду виявлення взаємозв'язаності процесів в історії, особливо, коли мова йде про великі проміжки часу і широкі історичні ареали (макроісторії).

Вказана обставина як слід не усвідомлена більшістю вітчизняних дослідників, зокрема тими, котрі свого часу працювали в рамках марксистської формаційної схеми, а тепер сприйняли національну історичну концепцію М. Грушевського і його послідовників з народницької чи державницької шкіл. Для них, ізольованих від світових тенденцій розвитку історичної науки, виявилось значно простіше (і навіть природніше) повернутися до позитивістської методології кінця ХІХ ст., ніж перейматися пошуком подолання «проблеми суб'єкт-об'єктної дихотомії факту», про існування якої багато з них навіть не здогадувалися. В. Кравченко з цього приводу писав: «...Історики в пошуках нового історіографічного канону замість звернутися до новітніх здобутків західного українознавства повернулися до точки інтелектуальної біфуркації початку ХХ ст., немовби самотужки проходячи всі подальші стадії розвитку української історіографії, від Грушевського до Лисяка-Рудницького. Новітні інтерпретації української історії привернули увагу лише вузького кола дослідників» [14, с.419]. Саме це «вузьке коло» дослідників першим звернулося до західного наукового досвіду.

Пошуки нової парадигми. Однак, вивчаючи європейську історіографію, українські історики з подивом виявили, що й за рубежом, незважаючи на широке розмаїття історико-філософських течій, історичних шкіл, великий арсенал дослідницьких методів і методик, так і не склалася більш-менш ефективна дослідницька парадигма історичної науки, яка б гарантувала достовірність результатів наукового пошуку. Кожна з існуючих історіософських теорій по-своєму інтерпретувала минуле, але це мало впливало на методологію і практику власне історичних досліджень. Філософський образ (історіософські теорії) минулого вперто «відмовлявся» переходити на мову історичного аналізу.

Це стосувалося й знаменитих цивілізаційних теорій М. Данилевського, О. Шпенґлера і А. Тойнбі, які після Другої світової війни мали багато прибічників на Заході, а в перше десятиліття після розпаду СРСР були особливо популярними серед істориків пострадянських країн. Здавалося, цивілізаційний підхід прийде на зміну формаційному, який, нарешті, дасть всі відповіді на актуальні проблеми

історичної науки, «відкриє правду». Про «цивілізаційників», особливо А. Тойнбі, багато говорили, їх твори перекладали і ретельно вивчали обговорювали на наукових конференціях. Але коли справа дійшла до впровадження теоретичної концепції цього знаменитого автора в практику історико-цивілізаційних досліджень, історики зустрілися з непереборними труднощами. Необхідний для цього теоретичний і джерелознавчий інструментарій історики так і не виробили. Цивілізаційна теорія Тойнбі залишилася історіософською гіпотезою і не було знайдено належного методологічного підходу, щоб підтвердити чи відкинути її теоретичні конструкції. Традиційні прийоми конкретно-історичних досліджень тут не працювали.

Це стосується не лише наукового спадку цивілізаційників минулого. Така ж доля чекала й інші візії історії, зокрема ті, що ґрунтувалися на досить поширених після Другої світової війни теоріях модернізації («вестернізації») чи менш відомих у нас «ідеях культурного запозичення» А. Мак-Нейла, «півкулевого міжрегіонального підходу» М. Годстона, концепції «змінних світових центрів економічної сили» (Ф. Бродель, І. Валерстайн), «плюралізму культур» (поняття «культура» трактується в широкому розумінні) Ставрїаноса та ін. [15, с.29]. Кожна з цих концепцій відтіняла важливі аспекти світової чи регіональної історії, але створити збалансовану картину на її основі виявилася не в змозі: в центрі залишалися процеси в Західній Європі, через призму яких розглядалася історія іншого світу.

Гостра критика такого підходу привела до корекції об'єкта дослідження всесвітньої історії і появи концепції «історії афро-євразійської світової системи», яку започаткували соціологи й історики з неєвропейських регіонів. Ця концепція зосереджує увагу на дуже давніх й постійних торговельних і культурних зв'язках вздовж трансекономічних маршрутів, які увійшли в історію як «шовковий шлях». Як відомо, цей шлях проходив через територію України, що справило значний вплив на її розвиток.

В умовах глобалізації стала поширюватися ще одна модель всесвітньої історії – «глобальна історія», що акцентує увагу на транснаціональних процесах, які на поверхні економічного і політичного життя проявилися порівняно недавно, але мають свої глибокі передумови і певну логіку розвитку. Виявлення цієї логіки було оголошено завданням дослідників.

Як бачимо, в сучасній західній науці існують різні теоретичні підходи до аналізу історичного процесу: національні історії вписуються в регіональний, цивілізаційний чи глобальний контекст [15, с.29-31]. Але жоден з цих підходів не витримав випробування горнилом історіописання. Переконливих історичних досліджень, які б ґрунтуються на цих історіософських теоріях і гарантували необхідний рівень наукової об'єктивності, не було виконано. І хоча достеменно невідомо, чи справа в якості самих теорій, чи проблема в обмежених можливостях сучасної історіографії, в середовищі істориків стали поширюватися переконання в неможливості узагальнюючих історичних досліджень (макропроектів) взагалі. Вважається, що життєздатний «гібрид» історіософії й історіографії неможливий, а кожна з них зокрема не зможе дати об'єктивну картину минулого. Своєрідною реакцією на цю ситуацію була відмова відомих зарубіжних теоретиків від пошуку будь-яких схем глобальної (регіональної, цивілізаційної чи всесвітньої) історії як абсолютно безперспективного заняття.

Саме так повело себе зазначене «вузьке коло» вітчизняних істориків, які знали іноземні мови, мали доступ до зарубіжної літератури, цікавилися західною методологією історії, сприймали новітні тенденції в зарубіжній історіографії, зокрема, постмодернізм. На Заході «нова течія, – за оцінкою польського історика Я. Поморського, – виявилася надзвичайно “заразною”: синдромі мислення категоріями постмодернізму на межі 80-90-х років улягали, часто віддаючи належне моді, чимало істориків, незалежно від віку, різної інтелектуальної генеалогії і академічної належності» [16, с.36]. Деякі наші історики швидко попали під вплив цієї моди. Вони, повторюючи своїх західних однодумців, робили песимістичні висновки щодо свого ремесла: «...Історик ніколи не дано пізнати об'єктивно те, що він вивчає. ...Історик говорить тільки те, що виникає у нього [у свідомості] і не є фактографією об'єктивної дійсності» [17, с.345]. Ці слова, виголошені на науковій конференції у Львові в 1996 р., належать одній з яскравих представниць постмодернізму в вітчизняній історіографії Н. Яковенко. Вона, пише В. Пономарьов, чи не перша в українській історіографії сформулювала проблему епістемологічної безвиході в історичній науці [18, с.38].

А що ж далі? Далі – капітуляція історичної науки на основному стратегічному напрямку – мегаісторії. Адже, оскільки історичне пізнання не дає істинної картини минулого, а в кращому випадку – приблизний, нестійкий його образ, то напрошується висновок: подалі від безперспективних макроісторичних описів і виведення на їх основі прогнозів на майбутнє. Хай ці прогнози залишаються на «совісті» історіософії, що продукує теорії, які назавжди залишаються гіпотезами, бо їх неможливо підтвердити конкретно-історичними дослідженнями.

Отже, вітчизняна наука (в особі «просунутих» її представників) опинилася перед усвідомленням непоміченого в радянські часи факту: давно існує й все більше поглиблюється методологічна «прірва» між узагальнюючими філософськими теоріями історії та конкретикою історичних досліджень. Зокрема, в історичних дослідженнях увага авторів прикута до вивчення історичних явищ, суть яких розкривається при аналізі історичних джерел. Є мікроісторії, а є макроісторії – історії країн, регіонів,

цивілізацій тощо. Але у всіх випадках в основі історичних досліджень лежать історичні джерела. Філософи, соціологи і культурологи, які як правило беруться за макропроекти – (цивілізації, культури, глобальні процеси і т.д.), вивченням історичних джерел не займаються. Конкретно-історичний аналіз вони черпають у працях істориків, або взагалі обходяться без нього, зосереджуючи увагу на досягненні внутрішньої несуперечливості своїх теоретичних конструкцій.

Але ж історіософські магіпроєкти залишаються гіпотезами, поки не будуть підтверджені історичними дослідженнями. Довго вважалося, що це цілком можливо і історики охоче займалися такими проєктами. Це було дуже відповідально, але й надзвичайно престижно. Однак, сьогодні, принаймні, в масштабах макросторії встановлення сукупної єдності матеріалів історичних джерел і зв'язаності історичних фактів (а без цього немає наукових досліджень) дуже проблематичне. Факти минулого (особливо, коли це минуле далеке, а фактів недостатньо) «розсипаються» і науково обґрунтовано «зв'язати» їх, скласти з них картину, яка відбиває історичну реальність, неможливо. Необхідної «зв'язаності» їм може надати лише певна філософська теорія, яка є гіпотетичною моделлю минулого. Але чи наблизить історика до істини наявність такої гіпотези? Тільки тоді, коли вона «єдино правильною». А у цьому немає ніякої гарантії. Тож в реальному житті слідування такій теорії, як вже зазначалося вище, перетворює роботу дослідника в маніпулювання фактами на догоду цій теорії. І невідомо, чи підтвердиться ця теорія реальним буттям. Коло замикається.

Все це актуалізує питання, яке ставлять постмодерністи: «Чи належить історія до традиційних наук», тобто, чи зможе історик, досліджуючи певний процес, одержати науковий результат, застосовуючи інші методи і джерела? Оскільки в постмодерні трактується непізнаність історії, заперечення існування законів в історичному процесі і не обов'язковість висновків історика-дослідника для інших [19, с.93] – напрошується негативна відповідь, а це перетворює роботу історика у своєрідну «інтелектуальну гру», повторюючи Германа Гессе, «гру в бісер». А відтак дискусії поважних професорів і академіків про мегатексти переноситься з пошуків істини в площину питання: «якої якості бісер» [17, с.347-348,351]. Таке становище вітчизняні й зарубіжні історики характеризують узагальнюючим поняттям «криза історичної науки». Про цю кризу – своєрідний «другий акт драми» пострадянської історіографії, писало багато істориків і це стало майже загальноновизнаним фактом. Слабкою втіхою може служити той факт, що криза має не лише пострадянське, а світове обличчя. Ще 1991 р. А.Я. Гуревич запропонував сприймати кризу радянської історіографії як окремий випадок кризи світової історичної науки [20].

Чи є вихід? Виникає питання: чи можливий вихід з цієї кризи? Чи можливе взагалі історичне пізнання? Історики багато працюють над цим питанням, але узгодженої відповіді немає, хоча пропозицій багато. Наприклад, відомий дніпропетровський історик В. Підгаєцький розглядав процес історичного пізнання через призму процесу моделювання, яким він вважав «відтворення характеристик певного об'єкта на іншому об'єкті. Цей останній об'єкт і називають моделлю» [21, с.144].

Але моделювання в процесі історичного дослідження, де присутній дослідник і джерело, де існує проблема суб'єкт-об'єктної дихотомії, пов'язане з величезними труднощами і супроводжується істотними втратами необхідної для конструювання кінцевої картини інформації: «...Історик, змушений вивчати минуле, досліджуючи зміст знакових моделей (текстів і статистики), які вже в силу своєї модельної природи спрощують інформацію про минуле і здатні спотворювати її через авторів цих моделей. У результаті аналізу інформації, що міститься у знакових моделях минулого, історик, своєю чергою, будує власні моделі минулого, котрими є його праці, модельна природа яких здатна ще більше віддаляти нас (його читачів) від справжнього минулого, якщо навіть не брати до уваги пізнавальних можливостей історика як дослідника «старих» і будівельника «нових» моделей минулого». І все ж, на запитання, «Чи дано історикам коли-небудь пізнати минуле таким, яким воно було насправді?», В. Підгаєцький відповів так: «...Минулого «саме таким, яким воно було насправді», пізнати нам не дано, тому що ми маємо справу не з самим минулим, а з його моделями. Але, хоч як парадоксально, саме завдяки тому, що вони (моделі минулого) існують, ми можемо вивчати його, сподіваючись на поступове наближення (хоч ніколи не наблизимось «впритул») до того, «що було насправді». Обережний оптимізм вченого викликає і та обставина, що «не тільки історична наука продукує наші знання і уявлення про минуле; їх постачають нам інші науки і види мистецтва, їх дають нам звичай і традиції, пісні та народна пам'ять тощо» [22, с.144].

В. Підгаєцький пропонував визнати моделювання провідним «засобом історичного дослідження, його методологією і методом». «Дослідник, який визнає модельні канони, – писав він, – має можливість одержати відтворювальний результат, який в будь-якій науці вважається ознакою її науковості». Він прямо заявляв, що «модельна методологія, як складова методології історичних досліджень», може бути одним з варіантів відповіді на «виклик постмодерну» [21, с.16,151].

Відомі і інші спроби відповідей. Зокрема, пропонується застосувати в дослідженні історії популярну в останні десятиліття міждисциплінарну синергетичну парадигму. Синергетика як наука про нелінійні комплексні системи, що характеризуються саморозвитком і самоорганізацією, у свій час

поставила під сумнів лінійність, універсальність і стабільність природних процесів (фундаментальні принципи бачення світу в класичній науці), і дала поштовх утвердженню постнекласичної дослідницької парадигми. Терміни синергетики радять використовувати для пояснення історичних процесів. «... Плодотворними выглядят исследования, авторы которых воспользовались синергетикой как чисто категориальным аппаратом, взяв из нее основные понятия (диссипативные структуры, бифуркации, аттрактор), но не математический аппарат. В этом случае можно говорить о синергетическом методе в гуманитарных науках...» [23, с.115], – пише Л. Мосіонжнік. Такі спроби вже були, але відчутних результатів не дали, залишившись в стадії наукового експерименту [24; 25].

До цього переліку нових методологічних напрямків в історіографії, які уявляються як знаряддя пізнання історичного процесу (і подолання на цій підставі методологічної кризи), можна додати й кліометрію, прихильники якої виступають за математизацію історичних досліджень з історії. Математичні методи в історії, історична інформатика, інформаційні технології, кліометрія, комп'ютерні моделі історичних процесів та інші прийоми аналізу мають обширну історіографію [21, с.350-368].

Всі ці методи дають певні результати в конкретно-історичних дослідженнях, особливо, на рівні мікроісторій. Але коли справа доходить до широких узагальнень, проведення макроісторичних досліджень, про їх ефективність говорити не доводиться взагалі. Наприклад, один з відомих розробників математичних методів в історичних дослідженнях, кандидат математичних наук і доктор історичних наук Л.І. Бородкін визнає, що «історики вивчають, як ішов історичний процес в реальності, а кліометристи моделюють те, як він міг би розвиватися» [26, с.112].

Наші постмодерністи переконані, що це не випадково і що досягти наукових результатів в історії взагалі неможливо. Аргументуючи свою точку зору, вони відсилають своїх опонентів до сукупних надбань західної філософії й історіографії ХХ ст., яка, за їх переконанням, це вже довела. При цьому конкретно не вказуються ні автори, ні назви досліджень. В загальних рисах говориться про «переворот» в історичній науці, про її модернізацію, яка почалася після неокантіанства, а також про те, що вітчизняна історіографія не звертає уваги на сучасну філософську думку і т.п.

Переконання про те, що постмодернізм і є «справжнє знання» слугує для його прихильників «підґрунтям для хибного самоусвідомлення власної винятковості, підтвердженням їхнього одноосібного права на продукування істини в останній інстанції», – зазначив В. Підгаєцький [22, с.123]. Переконаність, з якою декларуються поважними істориками думки про неможливість пізнати історичний процес, змушує читачів і слухачів вірити їм на слово. В психології це називається «семантичним навіюванням» [19, с.105].

Явище це не обмежується Україною і має загальноєвропейський характер. Характеризуючи й ситуацію в європейській історіографії, Я. Поморський з цього приводу пише: «... До певного моменту сама постановка проблеми історичної правди або роздуми над моделлю пояснення історії під час наукової дискусії виглядали нетактовними, якщо брати до уваги звичай панівні серед постмодерністської громадськості. Це було б *passé*, тобто означало б дещо більше, ніж «невчасно», ставши синонімом інтелектуальної смерті» [16, с.36].

Ті ж із зарубіжних і вітчизняних дослідників, які системно вивчають надбання новітньої історіографії й історіософії і не сприймають подібні навіювання, не такі категоричні. Так, відомий львівський історик Л. Зашкільняк у своїй «Методології історії» пише: «Чи є шанс віднайти достатньо загальну ідею, яка спроможна об'єднати людські діяння у єдиний процес? Чи сама людська історія містить у собі внутрішній сенс? Чи можливе наукове пізнання минулої дійсності? Ці та інші питання залишаються відкритими, створюючи широке поле для праці майбутніх поколінь істориків. Принаймні, можливості обрання ними шляху вивчення минулого сьогодні представляються більш широкими і різноманітними» [27, с.218].

Обережність Л. Зашкільняка (і не лише його) визначається усвідомленням масштабів проблеми і її складності. Пошук цієї «загальної ідеї» (пошук когерентності – відповідності, зв'язку, «зв'язаності», іншими словами – ліквідації теоретичного розриву між різними рівнями соціального аналізу – макро- і мікрорівнем) оцінюється як спроба вироблення цілісного уявлення про соціальну реальність. Завдання створення такої теорії вчені порівнюють з вирішенням проблеми побудови єдиної теорії поля в квантовій фізиці. Завдання надскладне й надзвичайно важливе, тому кожен крок, кожна спроба наблизитися до його вирішення заслуговує на особливу увагу наукової спільноти.

Системно-комунікативна теорія. В цьому контексті необхідно розглядати науковий доробок сучасного запорізького історика В.Г. Космини, який, вивчаючи цивілізаційні теорії ХІХ-ХХ ст., поставив перед собою надзвичайно амбітну мету – окреслити можливі шляхи виходу історичної науки з методологічної кризи.

У своїй монографії «Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу» і докторській дисертації «Методологія цивілізаційного аналізу історичного процесу», захищеній 19 жовтня 2011 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Дипломатичній Академії України у м. Києві, автор обрнутовує, за його переконанням, «дієву методологію цивілізаційного аналізу історичного

процесу» [13; 28]. Але робота цікава не лише цим: в ній вченим-історикам (не лише «цивілізаційникам») пропонується один із можливих і достатньою мірою завершених варіантів методології аналізу історичних фактів і джерел, історичного процесу в цілому. В.Г. Космина вважає, що на цій основі можна реабілітувати метаісторію і «зупинити подальшу «втечу» від макроісторичних студій» взагалі [13, с.11]. Таким чином, автор обіцяє закінчення методологічної драми, причому, надзвичайно оптимістичним актом.

Свої враження від монографії В.Г. Космини ми вже висловлювали в рецензії, опублікованій в XXIX випуску «Наукових праць історичного факультету Запорізького національного університету» [29]. Але дискусія на захисті докторської дисертації В.Г. Космини (запитання і зауваження істориків і відповіді на них В.Г. Космини), надала додатковий і надзвичайно цікавий матеріал, який, на наш погляд, дає підстави для на продовження розмови.

Але, перш ніж перейти до матеріалів дискусії, ще раз в загальних рисах нагадаємо про суть запропонованого В.Г. Косминою методологічного підходу до цивілізаційного аналізу історичного процесу, який, як зазначалося вище, пропонується також як один із можливих варіантів методології аналізу історичних фактів і джерел, історичного процесу в цілому.

Висхідні параметри цієї методології автором переносяться з постнекласичної соціології.

Взагалі, історія у свій час дуже «дружила» з соціологією. Неотомізм серйозно підірвав самі основи цієї «дружби». Але в умовах методологічної кризи увага багатьох істориків знову звертається до соціології. Саме цим шляхом іде й В.Г. Космина. З великого числа різних соціологічних теорій автор зупиняється на системній теорії класика сучасної соціології Нікласа Лумана. З точки зору В.Г. Космини, саме вона найбільш повно відповідає сучасним потребам методології історії.

Так у чому ж особливість теорії Н. Лумана на тлі інших теорій? Якщо решта соціологічних теорій так чи інакше за традицією включають у суспільство людей з їх унікальними, проте недоступними для спостереження системами свідомості, тобто зберігають ситуацію суб'єкт-об'єктної дихотомії, то в теорії Н. Лумана люди «виводяться» за межі соціуму, а суспільство розглядається з точки зору комунікацій (актів спілкування) між людьми. Комунікації вже не мають вказаної дихотомії, в них не можна й немає сенсу розділяти суб'єктивне й об'єктивне. Крім того, смислові комунікації неможливі як окремі, ізольовані операції. Вони можливі лише як елементи смислових систем, нерозривно пов'язані з попередніми й наступними операціями останніх. За Н. Луманом, комунікація складається з трьох елементів: повідомлення адресанта; інформації, закладеної ним у повідомлення; розуміння повідомлення адресатом, котре полягає у власному «добуванні» ним (формуванні) інформації з повідомлення. Отже, в комунікації як системному елементі головним є не повідомлення, а його розуміння, оскільки саме від нього залежить подальше продовження комунікацій, тобто подальше існування системи. Важливо й те, що в повідомленнях комунікації співвідносяться одна з одною й таким чином вибудовуються в комунікативні соціальні системи різної будови, а в інформаціях вони зазвичай співвідносяться з навколишнім світом цих систем, реферують його, та й існують тільки відносно тих явищ у ньому (систем), які вони реферують.

Ось на підставі цих положень луманівської теорії В.Г. Космина й робить спробу сформулювати новий методологічний підхід до цивілізаційного аналізу історії.

Адже якщо суспільство як система складається тільки з комунікацій, то чим у такій системі виступають історичні факти та історичні джерела? Лише комунікаціями. Якщо ключовим у комунікації є розуміння, то вона відбувається й тоді, коли «повідомлення» (будь-яка дія, котру хтось побачив і по-своєму зрозумів) було випадковим, ненавмисним тощо. Отже, всі звичні для історика факти минулого постають не ізольованими «речами», що допускають безліч тлумачень, а лише елементами смислових систем комунікацій, в еволюції яких вони зайняли певне місце й відіграли певну роль. Історичні джерела теж постають такими ж елементами колишніх систем, котрі, однак, є доступними для нас і в котрих (при дослідженні систем таких комунікацій) реферуються і їхні власні системи, і події в навколишньому світі з позицій спостереження цих систем. Тут важливо мати на увазі, що комунікативні системи в своїх операціях спостерігають і за собою, і за навколишнім світом, а тому дослідник має навчитися виявляти, як система в обох випадках спостерігає і як (за яким кодом розрізнення) розрізняє в цих спостереженнях себе і свій навколишній світ, інакше кажучи, навчитися здійснювати спостереження за спостереженнями, або спостереження другого порядку*.

Таким чином, В.Г. Космина переносить елементи теорії німецького соціолога, написаної, доречно сказати, дуже складною, важкою навіть для соціологів, мовою, на ґрунт історичної науки й вибудовує

* Спостереження першого порядку – це зовнішнє спостереження. Спостереження другого порядку – це спостереження іншої системи (чи історичної науки) за спостереженнями тієї системи комунікацій, яка функціонує. Спостереження за спостереженнями, тому й другого порядку.

цілу методологію системно-цивілізаційного аналізу історичного процесу. Ця методологія, звісно, передбачає зміну самого підходу до історичних фактів та джерел, передусім письмових. Здійснюється значне спрощення їх складності, «зведення» до статусу однієї з комунікацій у тій чи тій системі. Зрештою, в такій редукованій формі вони й функціонували в соціальних системах минулого. Завдяки ж абстрагуванню від багатьох інших характеристик джерела-комунікацій, що робить їх «бездонними», «невичерпними», дослідник здобуває можливість зосередитись на виявленні їх системних смислових зв'язків, а відтак – на дослідженні еволюції самих систем і всього історичного процесу. При цьому В.Г. Космина, спираючись на луманівські ідеї, розробляє й описує особливий дослідницький метод – метод спостереження другого порядку, котрий дозволяє аналізувати на основі джерел-комунікацій розвиток таких складних систем, якими є цивілізації. Тут у нагоді йому стали луманівські теорії системної еволюції та системної диференціації.

Автор докладно описує процедуру структурного аналізу ієрархічно вибудованої традиційної цивілізації, починаючи «згори» – від релігійно-владно-економічного центру та ключової для цивілізації релігійної системи комунікацій, що надає особливі смисли для нижчих ієрархічних рівнів комунікацій у всіх життєвих сферах суспільства та моралі як універсальному смислового медіуму комунікацій. Для цілей розрізнення й типологізації цивілізацій, якісного опису відмінностей в їх історичному розвитку він пропонує й розробляє методику їх зіставлень за зовнішніми ознаками – стилями комунікацій. Розвиток же Західної цивілізації, котра в останні кілька століть перейшла до нової форми системної диференціації – диференціації на функціональні системи – й набула рис пост-цивілізації, що поширює свої комунікації на весь світ, описується вже як паралельний розвиток і взаємодія функціональних систем політики, права, економіки, науки, мистецтва тощо.

Таким чином, постає цілісна методологія цивілізаційного аналізу історичного процесу – тепер уже засобами самої історичної науки. Зокрема, створюються передумови для того, щоб по-новому оцінити й уже відомі теорії цивілізацій М. Данилевського, А. Тойнбі, О. Шпенглера та інших мислителів. Як відзначає сам автор, «в одних випадках стає можливим підвести надійну методологічну базу під низку геніальних інтуїцій цих мислителів, особливо щодо внутрішньої цілісності цивілізацій, в інших – скорегувати чи й спростити теоретичні викладки» [13, с.135]. Саме це й робить у своїй монографії і докторській дисертації В.Г. Космина, демонструючи на практиці великі потенційні можливості розробленої ним методології для історичного дослідження макроісторичних проблем – регіональних, цивілізаційних, глобальних.

Але ж залишається величезне поле історичних завдань, «розташованих», умовно кажучи, між макро– і мікро історією, над розв'язанням яких працює абсолютна більшість дослідників. Чи стануть в нагоді їм методологічні розробки В.Г. Космини? Дві наукові статті самого В.Г. Космини, побудовані на використанні положень системно-комунікативної теорії Н. Лумана, налаштовують на оптимістичний лад [30; 31].

Перша з них присвячена методології соціологічного аналізу махновщини, друга – методологічним аспектам системного дослідження українського Голодомору 1932-1933 рр. Використовуючи системно-комунікативну теорію Н. Лумана, В.Г. Космина пропонує такий спосіб аналізу цих двох проблем, який, за його переконанням, дозволить обмежити «теоретичну упередженість» істориків, викликану політичними, філософськими, релігійними чи моральними факторами, їх «суб'єктивізм». Наведемо висновки до цих статей, які дають певне уявлення про підхід автора до аналізу історичних процесів.

Космина В.Г. Махновщина деякі питання методології соціологічного аналізу. – С.86.

«...Якщо історичний поступ людства розглядати, слідом за Т. Парсонсом, Н. Луманом та іншими видатними соціологами, як процес зміни форм системної диференціації суспільства від сегментарного суспільства – через цивілізаційну диференціацію центр–периферія та/або сегментарну – до пост-цивілізаційної функціональної диференціації, то махновщина постає доволі складним і суперечливим явищем. Доволі стійкий союз селянського руху з анархістами зумовлювався їх спільним неприйняттям існуючої владно-цивілізаційної надбудови над низовими периферійними спільнотами, передусім сільськими. Але надалі вектори їхніх прагнень розходилися. Сільські сегментарні спільноти тяжіли фактично до відновлення доцивілізаційного статусу самостійних утворень. В анархістських же теоріях проглядалися певні орієнтири на пост-цивілізаційне функціонально диференційоване суспільство, щоправда, з акцентом на його бездержавність і комунальний характер організації функціональних систем. Та їхні сподівання, що таке суспільство вибудується завдяки стимульованій анархістами ініціативі периферійних спільнот, особливо сільських, були вкрай нереалістичними.

З іншого боку, більшовики, руйнуючи стару структуру Євразійської цивілізації, прагнули на її уламках, найчисельнішими з яких були сільські сегментарні спільноти, створити нову, а по суті радикально модернізувати попередню цивілізаційну структуру. Їх ідеалом була та ж таки потужна держава, але тепер у формі партійно-державного абсолютизму. Відтак “влада Рад” означала для

селянських громад гарантію їхньої власної самостійності, для махновців-анархістів – одну з передумов побудови горизонтально організованого суспільства, для більшовиків – механізм для встановлення їхньої тотальної влади. Завдяки своїй внутрішній організованості і потужній воєнній силі вони, врешті-решт, вони здолали махновщину як системно нежиттєздатний проект і повернули процеси в Україні в “старе-нове” цивілізаційне русло під власним контролем. А щоб перетворити сільські сегментарні спільноти в повністю залежні від партії-держави економічні організації вони вдалися до терору голодом в 1921 та 1932-1933 рр.».

Космина В.Г. Системна соціологічна теорія Н. Лумана та її застосування в дослідженні Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. – С.56.

«Підбиваючи підсумки проведеного аналізу, можна констатувати, що системна соціологічна теорія Н. Лумана дозволяє одночасно системно досліджувати Голодомор і на загальносуспільному рівні, і на національному, і на рівні конкретних подій. При цьому самі історичні джерела (“залишки минулого”) виступають тими ж таки історичними фактами-комунікаціями, смисл яких виявляється лише в рекурсивному смисловому зв’язку з іншими фактами. Тоді Голодомор постає як системна дія соціальної системи організації – партії-держави, включаючи і її верхівку, і мільйони рядових виконавців, – спрямована на винищення інших, неконтрольованих нею соціальних систем інтерації, а значить (і тільки в цій мірі!) – відповідних людських спільнот, передусім – численних сільських сегментарних суспільств. Це був геноцид – відповідно до його визначень, накопичених суспільно-політичною і політико-правовою думкою. І поширювався він так чи інакше на всю територію СРСР, на різні народи, а особливо на український, де найчисельніша жертва Голодомору – селянство – була головним носієм національної культури – тієї культури, цивілізаційний зміст і комунікативні смисли якої досить часто не збігалися з комунікативними інтенціями партії-держави.

Думається, що методологічний перехід на системний аналіз проблем Голодомору здатний зняти й суперечки між “двома таборами” дослідників, щоправда, тільки за умови їх орієнтації на смисло-код науки – істину».

Дискусія. На заклику автора орієнтуватися на «смисло-код науки – істину» було б і завершити нашу статтю, коли б не дискусія на засіданні спеціалізованої ради, де відбувався захист докторської дисертації В. Космини. На наш погляд, вона дає цінний матеріал для чіткішого розуміння проблем, пов’язаних з запропонованою автором методологією аналізу історичних фактів і джерел, історичного процесу у цілому.

Офіційний опонент доктор філософських наук, професор Павленко Ю.В. Чи виправдане, на Ваш погляд, аж надто акцентоване проведення межі між філософією історії й методологією історії?

Космина В.Г. «...Відмежування від філософії історії», якщо й має місце, то стосується лише спроб «накладання» готових філософських зв’язувальних схем (логічних чи гіпотетичних) на фактографічний матеріал, які, доречно сказати, ґрунтовно підірвані постмодернізмом. Взагалі філософія історії є розумовим конструюванням гіпотетичних моделей змісту і способу розгортання людського буття, тоді як методологія історії намагається за мірками наукознавства вибудувати певну систему понять, категорій і принципів, які повинні допомогти історичному свідомо рухатися від джерел до наукових історичних знань. З іншого боку, якщо розроблена в дисертації методологія якісного цивілізаційного зв’язування фактів отримає продовження в комунікаціях філософії історії, котра займається і онтологічними, і гносеологічними проблемами, то це розширить і її власні можливості, і можливості історичної науки.

Член спеціалізованої вченої ради проф. Павлюченко О.В. На Вашу думку, які методи і принципи марксистської теорії ще мають право на наукове життя?

Космина В.Г. Безумовно, сама діалектика, хоча є й інші способи аналізу взаємодії різних елементів (антагоністичних) у суспільстві. Реальні процеси відбуваються складніше, але сам діалектичний метод – це здобуток. Далі, ставиться завдання аналізу економіки і хоча б гіпотетичного її впливу на суспільство (інша справа, що на рівні методології дослідження фактів це не було розроблено). Висувається сама ідея зв’язності, хай у такій формі, де базовою постає економічна сфера. А взагалі я говорив не про крах марксизму, ... а про крах методології історії, яка догматизувала, перетворила на правило те, чого навіть у Маркса в зрілі роки не було. Моя робота не заперечує можливостей в теоретичних, філософських питаннях спиратися саме на формальний підхід. Тут ідеться про інше – чи можна і конкретні факти досліджувати, спираючись на загальну формулу “матерія визначає свідомість”? Спробуймо довести, що це так. Як ми на основі джерел можемо це простежити? Не можемо. Філософи ще в радянську добу сказали – це питання тільки філософським шляхом розв’язується. У цьому – слабкість підходу.

Член спеціалізованої вченої ради проф. Бур’ян М.С. В чому сутність цивілізаційного підходу?

Космина В.Г. Сутність цивілізаційного підходу до історії полягає спочатку у визнанні якісної цілісності всіх елементів суспільного життя, цілісності культурної або узгодженості політичної в рамках принаймні окремих регіонів, які називаються локальними цивілізаціями. Відповідним чином досліджується сама всесвітня історія в рамках цивілізаційного підходу. Йдеться про взаємопов'язаність культурних, політичних, соціальних, економічних чинників, матеріальної й духовної культури. Ось в цьому його логіка на відміну від формаційного, де на перше місце ставиться економіка, а потім визначеність економікою інших сфер. Таке моє розуміння.

Член спеціалізованої вченої ради проф. Киридон А.М. *Які, на Вашу думку, вади методології Лумана? Чи бачите Ви альтернативу цій методології?*

Космина В.Г. Важко визначити вади методології Н. Лумана, легше достоїнства – вони підкреслені мною в роботі. Але якщо постає питання, то основна вада, якої мені важко було оминати – це нова термінологія, новий поняттєвий апарат, це те (чому, до речі, вона й не здобула поширення в історичній науці), що вона являє собою певну замкнутість: там усе пояснено й сама ця теорія теж. Ця теорія автологічна: всі явища розглядаються як комунікативні, і сама ця теорія – лише як одна з комунікацій. Через цю її завершеність дехто з соціологів вважає, що для соціології це напрям тупиковий, бо вона все пояснила, а як же її розвивати далі? Для історії ж ця теорія є відкриттям нових можливостей: розгляд як комунікацій історичних фактів і джерел дозволяє нам робити системний аналіз, чого не вдавалося за інших теоретичних схем. Я б сказав, що вадою є деяка абстрагованість і складність поняттєвого апарату. Критики (Ю. Габермас) називали ще її вадою її метабіологію (метабіологічний ухил), однак для цивілізаційного аналізу – це кладезь надзвичайно корисної інформації.

Якщо брати головну проблему, що досліджувалася в дисертації, то це не просто методологія історії, а якраз питання виявлення когерентності, реальної зв'язаності між фактами й можливості її дослідження. Альтернативного розв'язання цього питання я поки що не знайшов. Але процес розвитку науки не припиняється і я вважаю, що можуть з'явитися інші елементи, інші теорії, зокрема й така, що заперечить теорію Лумана.

Член спеціалізованої вченої ради проф. Мартинов А.Ю. *У чому принципова різниця між теорією Н. Лумана і теорією Ю. Габермаса? Чому Ви не використали останню?*

Космина В.Г. У чому принципова різниця між теоріями Н. Лумана і Ю. Габермаса і чому саме перша була використана? В дисертації цілий розділ присвячено тому, що якщо ми людей (а кожна з них є унікальною системою свідомості) «включаємо» в склад суспільства, і якщо ми їхні дії починаємо вивчати, то ми заходимо в глухий кут в тому сенсі, що проникнути в свідомість цих людей не зможемо, як і зрозуміти через них саму логіку розвитку історичних подій. Тут усе пов'язано з питанням суб'єкт-об'єктної дихотомії. У Н. Лумана ж люди виводяться за межі комунікативної системи суспільства. Вони причетні до всіх комунікацій, але беруться до уваги тільки самі комунікації. Для історичної науки комунікації – це ті ж факти, котрі стали відомі іншим. Будь-які тексти, джерела, якщо мають продовження в нових джерелах, стають елементами системи комунікацій. Їх можна вивчати без апеляції до свідомості людей. Теорія Ю. Габермаса – теорія комунікативної дії, отже нею передбачається суб'єкт. А з суб'єктом історична наука не знає, що робити, бо прямо в свідомість ми не проникнемо, а зможемо тільки моделювати на основі зовнішніх проявів тих же комунікацій. Тема людини в історії може досліджуватися, але тільки на основі аналізу комунікацій. Без вивчення комунікацій досліджувати безпосередньо людей і через людей – історію практично неможливо. В цьому перевага теорії Н. Лумана. Звідси проблеми з застосуванням в історії теорії Ю. Габермаса, та й цілої низки інших теорій, які передбачають наявність суб'єкта, якого ми не можемо дослідити. У теорії Ю. Габермаса є ще одна відмінність. Він виходить з того, що смисл комунікацій між людьми полягає в досягненні ними консенсусу. У Н. Лумана більш реалістичний підхід. Комунікації відбуваються, навіть якщо люди не згодні одне з одним. Головне, щоб вони розуміли одне одного. Навіть при протилежних думках, якщо вони зрозумілі, то суспільство як комунікації відбувається. Цим тільки підкреслюється й визнається складність нинішнього суспільства.

Офіційний опонент доктор історичних наук, професор Трощинський В.П. *Звертає на себе увагу дещо складний та недостатньо адаптований стиль викладу теорії Н. Лумана.*

Космина В.Г. Погоджуюсь із тим, що стиль викладу цієї теорії для не підготовленого читача є дещо складним. Та це проблема і для самих соціологів. Чимало їхніх праць присвячено якраз витлумаченню цієї теорії та її термінології. Це, звісно, пов'язано з німецькою традицією створення у філософських чи соціологічних працях оригінальних категорій та з новим загальним підходом Н. Лумана до пояснення суспільства. Але й цілеспрямовано «адаптувати» ці тексти не так просто. У дисертації з методологічних питань існує ризик втратити точність у передачі смислів унаслідок адаптації термінології до звичайної мови. А ось у наступних навчальних посібниках для студентів постараюсь це зробити.

Член спеціалізованої вченої ради проф. Віднянський С.В. *Як Ви бачите входження Вашої теорії в широку практику історичних досліджень?*

Космина В.Г. Як я бачу входження методології в широку практику? Сказати важко. Якщо істориків ці проблеми зацікавляють, особливо тих, хто шукає доказів зв'язності проблем історії, то в публікаціях інших авторів ця лінія буде продовжена. Цілком реально, що вона з часом буде узгоджена з іншими методами, будуть розставлені крапки над «і». Вона цілком може зайняти своє місце в наукових дослідженнях. Адже можна проводити системний аналіз не тільки на цивілізаційному рівні, а й на рівні конкретних подій. Вона перегукується з проблемами мікроісторії, теорією насиченого опису Кліффорда Гірца. Ця методологія навряд чи витіснить інші, бо такого завдання я не ставив. Історія цікавить багатьох, для цього є різні методи, різні об'єкти. Це один з варіантів розв'язання окремих проблем, якими є проблеми зв'язності в історії.

Член спеціалізованої вченої ради проф. Чекаленко Л.Д. В чому полягає Ваша наукова концепція? Яке Ваше ставлення до комунікативної теорії Карла Дойча?

Космина В.Г. Моя наукова концепція полягає в тому, що наука в сучасному світі повинна відповідати на питання, які виникають у зв'язку з поточним станом суспільства, його проблемами, його перспективами. В цьому сенсі вона не відрізняється від постнекласичної науки, яка зорієнтована на цілісне вивчення всіх явищ у природі і суспільстві. Це ті орієнтири, які сьогодні має наука. Одна з теоретичних концепцій у цьому плані – це теорія синергетики. Моя концепція полягає в тому, що можна зв'язати (і я пробую це зробити) всі явища в природі і суспільстві. Для цього потрібна методологія, яка була б достатньою мірою придатна для аналізу всіх цих аспектів. Щодо історії, то вона є єдиним, внутрішньо когерентним процесом, саме як зв'язний процес ми повинні її досліджувати, а не штучно зв'язувати між собою події.

Теорія Карла Дойча більш давня, ніж теорія Н. Лумана. Вона полягає в тому, що нація – це передусім форма інтенсивних комунікацій. Дойч у цьому плані пройшов певний шлях до пояснення окремих аспектів суспільства. На його переконання, саме найбільш інтенсивні комунікації формують націю. А ось як можна досліджувати й аналізувати суспільство як систему комунікацій, показав лише Н. Луман. Утім, окремі ідеї Дойча і сьогодні актуальні, якщо інтерпретувати націю з комунікативної точки зору.

Член спеціалізованої вченої ради проф. Кудряченко А.І. Як поєднується Ваша теорія з теорією І. Валлерстайна?

Космина В.Г. Теорія Валлерстайна – одна з впливових системних теорій, але вона навряд чи може бути використана в практиці історичних досліджень. Тут зберігається вже названа проблема розуміння суспільства, в центрі якого перебувають люди. Як системну теорію філософського бачення історії її можна застосовувати, а в дослідженнях, що передбачають просування від джерел до наукових знань, вона вже не буде дієвою. У цілому ж – це одна з логічно побудованих теорій: якоюсь мірою її елементи переплітаються із баченням Н. Лумана, тому ніяких упереджень щодо неї немає. Єдина складність – практична неможливість використання в історичних дослідженнях.

Член спеціалізованої вченої ради проф. Шергін С.О. Як співвідносяться теорія Н. Лумана, постнекласична наука і постмодернізм?

Космина В.Г. Постнекласична наука – це третій етап після класичної науки, пов'язаної передусім з позитивізмом, та некласичної (XX століття), де акцентувалася увага на суб'єктивному чинникові. Постнекласична наука передбачає єдність і взаємопов'язаність всіх аспектів життя природи і суспільства. В цьому сенсі теорія Лумана, яка дозволяє все це вивчати, може бути віднесена до теорій постнекласичної науки.

Постмодернізм – особливий стан в історії культури, історії філософії, який поставив під сумнів попередні традиції й доміанти і в культурі, і в науці. Скажімо, на підриг старих норм спрямовані постструктуралізм і деконструктивізм. Якщо говорити про співвіднесеність логіки модерну і постмодерну, то Луман вважав, що постмодерн – це запізнілий мордерн, який тільки зараз почав усвідомлювати, що відбулася від-диференціація функціональних систем, що суспільство є система комунікацій і на цьому ґрунті відповідно критикує старі стереотипи. Я думаю, що він знаходив спільну мову з постмодернізмом.

Член спеціалізованої вченої ради проф. Матвієнко В.М. Чи варто відносити Україну до Євразійської цивілізації?

Космина В.Г. Існує багато різних концепцій. Одні стверджують, що Україна – це частина Росії. Інші говорять, що це або частина Заходу, або якась пограниччя, або розколота цивілізація. Я не аналізував ці концепції з точки зору їх плюсів чи мінусів. Принцип був один – розглянути в комунікативному відношенні, виходячи із смислів та стилів комунікацій, чи відноситься Україна до Західної цивілізації, чи має спорідненість з Росією в рамках Євразійської цивілізації. Що виходить? Можна, звісно, дискутувати, відносно того, наскільки Україна, починаючи з часів Ярослава Мудрого, більш ранніх чи більш пізніх періодів, є схожою з Росією чи відмінною від неї. В дисертації говориться, що навіть ті характерні риси Західної цивілізації, що формувалися ще в середньовіччя, в Україні були завжди послабленими. Із XVI ж століття з появою книгодрукування там відбувається від-диференціація

функціональних систем, які вже не покриваються релігійно-моральним медіумом, хоча вони взаємопов'язані. Ці сфери – політика, економіка, право, наука, освіта тощо – в традиційних цивілізаціях регулювалися єдиним релігійно-владно-власницьким центром, що формував загальний внутрішній медіум комунікацій – мораль. Відповідно структура цивілізації, яка існувала в кожному регіоні світу, це – єдиний центр комунікацій – релігійно-владно-власницький – та сегментарні спільноти, комунікації яких регулюються передусім релігією, владою. Оця форма системної диференціації зникає і появляється нова, в якій уже немає цього головного регулятора. Завдяки цьому системи могли поширитися і стати глобальними. Україна в цьому сенсі не пройшла цей комунікативний шлях, хоча вона й перебувала певний час у комунікативному полі Західної цивілізації, але середньовічної, коли ще не відбулося від-диференціації. В інший же час вона перебувала в комунікативному полі Євразійської цивілізації. Відповідно, багато що схожого з Росією, особливо в тому, що стосується впливу православ'я на комунікації, на різні сфери суспільного життя, визнається багатьма дослідниками. Інші властиві Росії риси – патримоніальна держава й община, послаблені в Україні. А ось процес, який пройшла Західна Європа, процес від-диференціації систем, України не торкнувся, інакше в нас не було б маси проблем, які нині маємо.

Щодо Західної України, то вона в останні століття перебувала в комунікативному полі Заходу. Але це була комунікативна периферія периферійних щодо центрів цивілізації (Західної Європи) Австро-Угорщини, Польщі, в монографії про це говориться. Питання про Західну Україну, наскільки глибоко укорінені оці елементи периферійності Західної цивілізації, й наскільки вони збереглися, потрібно досліджувати, як і те, наскільки вплинуло перебування в СРСР у радянський період, включаючи, що були просто знищені носії комунікації в значній мірі, як в Україні в часи Голодомору були знищені носії комунікації сільської української культури. Нам потрібно пристосовуватися, включатися у світові функціональні системи комунікацій. Протистояти їм, відмежуватися практично шансів немає.

*

* *

Ми утримаємося від коментарів з приводу наведених вище запитань учасників засідання спецради і відповідей на них В.Г. Космини – тепер вже доктора історичних наук. Сподіваємося, це зроблять ті читачі, яких зацікавлять представлені у нашій публікації матеріали. Хотілося б, щоб ці матеріали стали додатковим ферментом для активізації методологічних пошуків в цей складний для вітчизняної історіографії час. А на завершення повернемося до суті запитання, яке поставлене в заголовку статті: чи є ми свідками закінчення кризи українського історіописання? Остаточної відповіді у нас немає. Кожен може її сформулювати сам. Як підказку, пропонуємо три варіанти розуміння спеціалістами кризи сучасної історичної науки: криза як занепад; криза як перехід від однієї парадигми до іншої; криза як зростання.

Варіант вибирайте самі.

Джерела та література

1. Дашкевич Я. Шляхами української Кліо / Я. Дашкевич // Україна в минулому. – Вип.8. – Київ ; Львів, 1996. – С.54-63.
2. Касьянов Г.В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування / Г.В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2006. – №6. – С.4-15.
3. Колесник І.Г. Українська історіографія з перспективи концептуального синтезу / І.Г. Колесник // Історія. – Частина 2. XX століття. Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. – Одеса ; Київ ; Львів, 1999. – С.27-32.
4. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX-XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2000. – №2. – С.3-26.
5. Реєнт О. Криза сучасної української історіографії / О. Реєнт // Історія. – Частина 2. XX століття. Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. – Одеса ; Київ ; Львів, 1999. – С.9-22.
6. Таран Л. Про кризу сучасної української історіографії / Л. Таран // Історія. – Частина 2. XX століття. Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. – Одеса ; Київ ; Львів, 1999. – С.23-27.
7. Ткаченко В.М. Україна і Росія: проблема національного самовизначення. (Історіософський аналіз поточного моменту) / В.М. Ткаченко. – К. : Б.в., 1993. – 190 с.
8. Головка В.В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний аспект : Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Головка Володимир Вікторович. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.
9. Алексеева Г.Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика (60-80-е годы XX века) / Г.Д. Алексеева. – М. : Институт российской истории РАН, 2003. – 248 с.
10. Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний ; пер. з англ. Ю. Шевчук ; вступ. ст. С.В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 512 с. : іл.
11. Грицак Я. Українська історіографія. 1991-2001: Десятиліття змін / Я. Грицак // Україна Модерна. – Ч.9. – К. ; Львів, 2005. – С.43-68.

12. Бузина О. Тайная история Украины-Руси. Третье издание, исправленное и дополненное / О. Бузина. – К., 2008. – 335 с.
13. Космина В.Г. Проблеми цивілізаційного аналізу історичного процесу / В.Г. Космина. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – 310 с.
14. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія : вибр. ст. з модерної історії та історіографії / Володимир Кравченко ; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту [та ін.]. – К. : Критика, 2011. – 542 с.
15. Рибер А. Сучасні підходи до вивчення всесвітньої історії / Альфред Рибер // Україна Модерна. – Ч.9. – К. ; Львів, 2005. – С.15-33.
16. Поморський Я. Між наукою і мистецтвом: історія на зламі тисячоліть / Ян Поморський // Україна Модерна. – Ч.9. – К. ; Львів, 2005. – С.34-42.
17. Запис засідань конференції «Михайло Грушевський і сучасна історична наука». Львів, 1996 р. // Михайло Грушевський і українська історична наука : матеріали наук. конф., присвяч. Михайлові Грушевському, Львів, 24-25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р. / ред. Я. Грицак, Я. Дашкевич ; Інститут історичних досліджень Львівського держ. ун-та ім. Івана Франка. – Л. : [б.в.], 1999. – 275 с.
18. Пономарьов В. Спонування свободою / Віталій Пономарьов // Критика. – Ч.1. – 1997.
19. Терно С. «Вони грають зовсім не так», або про постмодернізм в сучасній українській історіографії // Генеза : політологія, історія, філософія. – 2004. – №1. – С.92-111.
20. Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки / А.Я. Гуревич // Вопросы истории. – 1991. – №2-3. – С.21-36.
21. Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття: навч. посіб. для іст. фак-ів ун-ів / Віталій Васильович Підгаєцький. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпр. ун-ту, 2001. – 391 с.
22. Підгаєцький В. «Орач льодовика» і його «історії» як метафори минулих часів / Віталій Підгаєцький // Україна модерна. – 2005. – Ч.9. – С.106-124.
23. Мосионжик Л.А. Синергетика для гуманитариев : Учебное пособие для вузов / Л.А. Мосионжик ; Высш. антропол. шк. – СПб. : Нестор ; Кишинев : Высшая Антропологическая Школа, 2003. – 154 с.
24. Турченко Г.Ф. Самоорганізація українського суспільства і процес державотворення за часів Української революції 1917 – початку 1918 рр. / Г.Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : ТанDEM-У, 1999. – Вип.VIII. – С.3-11.
25. Турченко Г.Ф. Перша світова війна й Українська революція під кутом зору синергетики / Г.Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Прем'єр, 2001. – Вип.XIII. – С.70-91.
26. Возможны ли математические модели истории? (Материалы круглого стола) // Общественные науки и современность. – 2004. – №3. – С.111-122.
27. Зашкільняк Л. Методологія історії: Від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 226 с.
28. Космина В.Г. Методологія цивілізаційного аналізу історичного процесу : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук : 07.00.02 / Космина Віталій Григорович ; Дип. акад. України при М-ві закордон. справ України. – Запоріжжя, 2011. – 397 с.
29. Турченко Ф.Г. [Рец.]: Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу : [монографія] / В.Г. Космина. – Запоріжжя : Запоріз. нац. ун-т, 2011. – 308 с. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип.XXIX. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – С.369-373.
30. Космина В.Г. Системна соціологічна теорія Н. Лумана та її застосування в дослідженні Голодомору 1932-1933 рр. в Україні / В.Г. Космина // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Вип.XXII. – С.77-87.
31. Космина В.Г. Махновщина: деякі питання методології соціологічного аналізу / В.Г. Космина // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – Вип.XXV. – С.47-57.

Турченко Ф. Г. Современное украинское историописание: преодоление кризиса?

В статье речь идет о кризисе украинской историографии, вызванной отказом от марксистской методологии, продемонстрировавшей свою теоретическую несостоятельность, и отсутствием в современной мировой историографии приемлемой для исследователей методологии научного поиска. Анализируются попытки преодоления кризиса, в частности, на основе системно-коммуникативной теории Н. Лумана.

Ключевые слова: методология, кризис, позитивизм, постмодернизм, системно-коммуникативная теория Н. Лумана.

Turchenko F. G. Modern Ukrainian historiography: overcoming of the crisis?

This article is about the crisis of Ukrainian historiography, caused by rejection of the Marxist methodology, which demonstrated its theoretical insolvency, and absence of acceptable for researchers methodology of scientific research in the modern world historiography. The attempts to overcome the crisis, in particular, based on N. Luhmann's system-communicative theory, are analyzed.

Keywords: methodology, crisis, positivism, postmodernism, N. Luhmann's system-communicative theory.